
**ХАЛЫҚҚА ҚАРСЫ ЖАСАЛҒАН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КІШІ ОКТЯБРЬ
БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТРАГЕДИЯЛЫҚ ЗАРДАПТАРЫ
РЕАЛИЗАЦИЯ АНТИНАРОДНОЙ ПРОГРАММЫ МАЛЫЙ ОКТЯБРЬ
В КАЗАХСТАНЕ И ЕЕ ТРАГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ
IMPLEMENTATION OF THE ANTI-PEOPLE PROGRAM
LITTLE OCTOBER IN KAZAKHSTAN AND ITS TRAGIC CONSEQUENCES**

ҒТАХР 03.20.00

**«МӘДЕНИ РЕВОЛЮЦИЯ» - «ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КІШІ ҚАЗАН»
ХАЛЫҚҚА ҚАРСЫ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ҚҰРАМДАС БІР БӨЛІГІ**

Ахметов Қадыр Әбілжанұлы¹

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, Еуразиялық гуманитарлық институты, Қазақстан, Астана қ., <https://orcid.org/0009-0005-9585-1346>, e-mail: eagi@egi.edu.kz

Аннотация. Бұл мақалада «мәдени революция» -«Қазақстандағы кіші қазан» халыққа қарсы бағдарламасының құрамдас бөлігі екендігі деректер негізінде дәлелденген. Сонымен қатар Қазақстанда ХХ ғ. 20–30 жылдардағы «мәдени революция» саясатының мақсат - міндеттерін, жүргізілу әдістері мен ұлт руханиятына тигізген зардаптары баяндалады.

Автор В. Ленин алғашқы еңбектерінде моральдің, философияның, әдебиеттің, ғылымның таптық мазмұны туралы мәселе жан-жақты, жиі көтерілгендігін, тұжырымдары тек тап күресі, таптық позиция тұрғысынан жазылғандығын тұжырымдаған.

Мақалада Кеңес өкіметінің 20-30 жылдары «мәдени революцияны» жүзеге асыру барысында ерекше көңіл бөліп, әрқашан назарда ұстағаны цензура жүйесі екендігі; большевиктік-сталиндік билік бұрынғы патшалы Ресей заманындағы цензураны жойып, өз мүддесіне сай келетін цензура жүйесін құрғандығы; сол жылдарда цензура идеялық жағынан зиянды деп есептелген кітаптарды кітапханалардан, кітап саудасынан алып тастау сияқты шараларды қолға алғандығы және т.б. ұлт мәдениетіне тигізген зардаптары жазылған.

Кілт сөздер. «мәдени революция», ұлттық интелегенция, «кіші қазан», Алаш қайраткерлері, цензура жүйесі, саяси репрессия, мәдени саясат, тоталитарлық мемлекет.

МРНТИ 03.20.00

**«КУЛЬТУРНАЯ РЕВОЛЮЦИЯ» – СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ
АНТИНАРОДНОЙ ПРОГРАММЫ «МАЛЫЙ ОКТЯБРЬ В
КАЗАХСТАНЕ»**

Ахметов Қадыр Абилжанович¹

¹доктор исторических наук, профессор, Евразийский гуманитарный институт, Казахстан, г. Астана, <https://orcid.org/0009-0005-9585-1346>, e-mail: eagi@egi.edu.kz

Аннотация. В статье показана, что культурная революция является составной частью антинародной программы «Малый Октябрь в Казахстане», а также освещены цели и задачи политики «культурной революции» 20-30 - х годов XX в., методы ее проведения и последствия для духовности нации.

Автор В. Ленин в своих ранних работах утверждал, что вопрос о классовом содержании морали, философии, литературы, науки был всеобъемлющим, часто поднимался, что его выводы были написаны исключительно с точки зрения классовой борьбы, классовой позиции.

В статье подчеркивается, что советская власть в 20-30-е годы уделяла особое внимание и всегда была в центре внимания при осуществлении «культурной революции»; что большевистско-сталинская власть устранила цензуру времен бывшей царской России и создала систему цензуры, отвечающую ее интересам; что в те годы цензура предпринимала такие меры, как удаление книг, считавшихся идейно вредными, из библиотек, книготорговли в нем были зафиксированы последствия для национальной культуры.

Ключевые слова: «культурная революция», национальная интеллигенция, «Малый Октябрь», деятели Алаша, система цензуры, политические репрессии, культурная политика, тоталитарное государство.

IRSTI 03.20.00

«CULTURAL REVOLUTION» IS A COMPONENT OF THE ANTI-PEOPLE PROGRAM «LITTLE OCTOBER IN KAZAKHSTAN»

Kadyr Akhmetov¹

¹Doctor of Historical Sciences, Professor, Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-9585-1346>, e-mail: eagi@egi.edu.kz

Abstract. The article shows that "the cultural revolution is an integral part of the anti-national program "Small October in Kazakhstan", and also highlights the goals and objectives of the policy of the "cultural revolution" of the 20- 30s of the twentieth century, the methods of its implementation and the consequences for the spirituality of the nation.

The author V. Lenin argued in his early works that the question of the class content of morality, philosophy, literature, and science was comprehensive, often raised, and that his conclusions were written solely from the point of view of class struggle and class position.

The article emphasizes that the Soviet government in the 20-30s paid special attention and was always in the center of attention during the implementation of the "cultural revolution"; that the Bolshevik-Stalinist government eliminated censorship

from the time of the former tsarist Russia and created a censorship system that met its interests; that in those years censorship took measures such as the removal of books. considered ideologically harmful, from libraries and bookselling, the consequences for national culture were recorded in it.

Keywords: «cultural revolution», national intelligentsia, «Small October», Alash activists, censorship system, political repression, cultural policy, totalitarian state.

«Мәдени революция» – «Қазақстандағы кіші қазан» халыққа қарсы бағдарламасының құрамдас бөлігі болғандығы тарихи шындық. Большевиктік-сталиндік билік «кеңес адамын» қалыптастыру үшін ұлттық мәдениетке қарсы жойқын саясат жүргізді.

В.И. Ленин алғашқы еңбектерінен бастап-ақ моральдің, философияның, әдебиеттің, ғылымның таптық мазмұны туралы мәселені жан-жақты, жиі көтерген. Ол өз тұжырымдарын тек тап күресіне бағындыра отырып, таптық позицияның мағынасын білдіретін қоғамда – партиялық принципті қоғамдық сананың әр түріне таратуды қарастырды. Большевиктер, партиясының идеологиясында партиялық – ол таптық көзқарастың ең жоғарғы түрі ретінде түсіндіріледі [1].

Ол сол кездегі қоғамның таптық құрылымы мен ұлттық қатынастар туралы өз зерттеулерін жүргізе келе мынадай тұжырым жасаған: «қазіргі әрбір ұлттың ішінде екі түрлі ұлт бар... Әрбір ұлттық мәдениетте екі түрлі ұлттық мәдениет бар». Одан әрі былай түсіндірді, «Пуришкевичтердің, Гучковтар мен Струвенің ұлыорыс мәдениеті бар да, Чернышевский мен Плехановтардың атымен белгілі ұлыорыс мәдениеті бар. Осындай екі мәдениет Украинада да, Германияда да, Францияда да, Англияда да, еврейлерде де бар» [2].

Антагонистік қоғамдағы әр ұлттық мәдениетте екі мәдениет болатындығы туралы Ленин өзінің «Ұлт мәселесі туралы сын заметкалар» атты мақаласында жазған еді.

Осы айтылған ойлардан мәдениеттің большевиктік тұжырымдамасының негізгі мазмұнын аңғару қиын емес.

Біріншіден, бұл ой-тұжырымдарында Ленин мәдениетті тек таптық көзқарас тұрғысынан ғана емес, ендігі жерде бір мәдениеттің өзін екіге бөліп, олардың арасында да ымыраға келмейтін антагонизм құбылысын іздеп, тауып отыр.

Екіншіден, ол екі мәдениеттің қарама-қарсы қайшылықтарын көрсетіп қана қоймай әр бағыттың өзіндік белгілерін көрсетуге тырысты: бір жағынан үстем мәдениеттің буржуазияның, қаражүзділік пен клерикализм мүддесін білдіретінін пайымдаса, екінші жағынан еңбекші халықтың мүддесін білдіретін демократиялық және социалистік мәдениеттің элементтерінің өмір сүріп отырғандығын дәлелдеп бақты.

Үшіншіден, екі мәдениет туралы мәселені Ленин тек идеологиялық тұрғыдан қарастырған. Ондағы мақсат – элемент түрінде өмір сүріп отырған екінші мәдениет жұмысшы табының идеологиясының нәтижесі деп бағалау еді.

Ал, «мәдени революция» терминін алғашқы рет қолданған философ А.А. Богданов (1873–1928 жж.) болды. Бұл ұғымды ол 1917 жылға дейін айтқан. Оның

ойынша «пролетариаттың әлеуметтік революциясы сол уақытта социалистік болуы мүмкін, егер пролетариат әлеуметтік революцияға дейін «өзінде мәдени революцияны» іске асырса, пролетарлық мәдениет жасай алса» [3].

В.И. Ленин өзінің соңғы мақалаларында алғаш рет «мәдени революция» терминін қолданып, социализм қоғамын құрудағы мәдениет саладағы міндеттерге зор көңіл бөлген. 1923 жылы жазылған «Кооперация туралы» мақаласында аталған терминді тұңғыш рет қолданған болатын. Еңбекте мәдени революция өз алдына жеке мәселе ретінде емес, социалистік қоғам орнатудың, кооперациялаудың, шаруаларды жаңа құрылысқа тартудың басты шарттарының бірі ретінде қарастырылған.

Міне, осылайша кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында, Қазан төңкерісінің нәтижесінде билікке қолы жеткен большевиктер партиясы, оның көсемі Ленин мәдениет және мәдени революцияға байланысты белгілі дәрежеде өз ойын білдіріп, жаңа қоғам орнатудағы ең қиын да, күрделі мәселе екендігін мойындаған болатын.

Сонымен, 20-шы жылдардың басында кеңес өкіметінің алғашқы жылдары мәдени салада партия, екінші жағынан жаңа экономикалық саясатты да ескеріп, әртүрлі мәдени, әдеби ағымдармен тартыссыз өмір сүруге тырысты. Идеологиялық және саяси жағынан келіспеушілік тек Пролеткульт және футуристік ағымдармен болды. «Жаңа мәдениетті» жасауда партияға қол байлау болған – халықтық білім дәрежесінің төмендігі еді. Сондықтан да бұл кездегі мәдениеттің саяси тұжырымдамасында идеологиядан да, прагматистік көзқарас басымырақ болды. Бірақ та, айта кету қажет, партия басынан бастап-ақ мәдениет саласындағы ешбір топқа дербестік бермеді, екінші жағынан олардың ешқайсысына өкіметтің атынан өз көзқарасын насихаттауға қарсы шықты.

Ұлттық интеллигенция өкілдері Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарынан бастап-ақ елдің саяси, мәдени өміріне белсене араласа бастады. 1919 жылғы Кеңес өкіметінің Алаш қозғалысының көсемдері мен саяси белсенділеріне берген амнистиясы (кешірімі) негізінде олар Қазақ АКСР-і мен Түркістан АКСР-інің әртүрлі мемлекеттік органдарына жауапты қызметтер Алаш қозғалысының көсемі болған Әлихан Бөкейханов большевиктер өкіметіне қызмет етуден бас тартады. Осы «оппозициялық қылығы» үшін: 1920–1922 жылдары оған «буржуазиялық ұлтшыл» деген айдар тағылып тергеулер жүргізіледі, абақтыда отырады. Ақыры, 1922 жылдың күзінде Ә.Бөкейханов Мәскеуге жер аударылады. Себебі, Кеңес өкіметіне оның өз еліндегі зор беделі ұнамады.

Ә. Бөкейханов Кеңес өкіметіне қызмет етпесе де халқына қызмет етуден ешқашан бас тартпаған. Сонау Мәскеуде тұрып-ақ елінен хабар үзбей, елінің ақын-жазушыларының, зиялы қауымының басын біріктіріп, халқының ұлттық мәдениетін, өнерін, әдебиетін өркендету жолында қызмет етті. 1923 жылы Мәскеуге әр түрлі жұмыстармен келген Ахмет Байтұрсынов, Мыржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаевтармен бірігіп, қазақ зиялыларымен «Алқа» атаулы ұйымын құруға қатысып, бағдарламасын жасайды. Сол кезеңде партия-кеңес қызметтеріне араласып жүрген А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, С. Қожанов, С. Садуақасов сияқты ұлттық интеллигенция өкілдері арқылы

Қазақстандағы саяси, қоғамдық, мәдени, әдеби процесстерге ат салысуын жалғастыра береді. Әлихан бастаған, қазақ зиялыларының шағын тобының атқарған рөлін ағылшын ғалымдары шыншылдықпен былайша көрсетеді: «Около десяти лет, вплоть до начала 30-х годов, члены Алашорды сохранили почти полный контроль над образованием, прессой и издательским делом в Казахстане, следуя единственной цели – придать советской казахской культуре отчетливо национальный характер» [4].

1920-шы жылдардың басында ұлт интеллигенция өкілдерінің арасынан мемлекеттік істерге араласып, жауапты қызметтер атқарғандар да болды деп жоғарыда айтып өттік. Олардың қатарында Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Халел Досмұхамедов, Аспандияр Кенжин т.б. болды. Алаш қозғалысының бұрынғы белсенді қайраткерлерінің үлкен тобы Кеңес өкіметінің істеріне араласа бастады, Қазақ АССР-і мен Түркістан АССР-нің республикалық, губерниялық және уездік деңгейлеріндегі әр түрлі жауапты қызметтер атқарды.

Алаш қозғалысының көсемдерінің бірі болған Ахмет Байтұрсынов өз халқына қызмет етуден жаңа орнаған Кеңес өкіметі кезеңінде де бас тартпады, ымыраға келіп, қызмет етуге келісті. Екінші жағынан, Кеңес өкіметіне де өз саясатын жүргізу үшін Ахаң сияқты халық алдында зор беделі бар, білімді адам керек еді. Сондықтан да, болар, өлкедегі Төтенше комиссар Әліби Жангельдин Ахмет Байтұрсыновтың кеңес өкіметіне қызмет етуге келіскені туралы және онымен бірге басқа да қазақ интеллигенция өкілдерінің кеңестер жағына шыққандығын тура Ленинге хабарлайды. Жангельдинмен бірге А.Байтұрсынов Ленин қабылдауында болып, мандат алады [5].

А. Байтұрсыновтың өзі 1920 жылы Қазақ АКСР-і Халық Ағарту комиссары, өзі Бүкіл Ресейлік Атқару Комитетінің мүшесі болды. Ол Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында елдегі ағарту ісін ұйымдастырып, Халық Ағарту Комиссариатының негізін салушы болды. Бұл орында екі-ақ жыл қызмет етсе де, көп іс тындырды.

1928 жылдың қыркүйегінде Алматыда Қазақ мемлекеттік университеті ашылады. Оған сабақ беруге Мәскеу, Ленинград, Ташкент сияқты орталықтардан мамандар шақырылады. Солардың бірі болып Қазақстан халық Ағарту Комиссариатының шақыруымен Ташкенттен А. Байтұрсынов келеді. 1928 жылдың қазанында Қазақ университетінің ашылу салтанатында сөйлеген сөзінде мәдениетке байланыстырып мына бір ойын айтады: «...в природе господствуют естественные силы, а в человеческом (сообществе) – культурные. Та вторая, которая обладает в большей степени этими силами, эксплуатирует тех, кто обладает ими в меньшей степени ... Чтобы равняться с другими, нужна нам соответствующая сила. В противном случае более высокая культура эксплуатирует культуру, стоящую ниже ее. В этом нет сомнения». Осы оқу орны Ахмет Байтұрсыновтың ғылыми-ұстаздық қызметінің соңғы баспалдағы болды. Ол университетте 1929 жылдың 1 маусымына дейін істейді.

20-шы жылдардың басында Ахмет Байтұрсыновтың соңына еріп, бірде тіпті тікелей ықпалымен қазақтың зиялы қауымы баспасөз, оқу-ағарту, ғылым, әдебиет, өнер салаларында қызмет етті.

Алаш қозғалысының белсенді мүшесінің бірі болған Жүсіпбек Аймауытов та, 1920 жылы коммунистік партияның қатарына кіріп Семейде, Павлодарда партия, кеңес жұмыстарына араласады. 1920 жылы Қазақстан Кеңестерінің Құрылтай съезіне делегат болып қатысады. Съезд өткеннен кейін Қазақ АКСР-нің Халық Ағарту комиссариатының коллегия мүшесі болып қалады. Бір жылдан кейін, 1921 жылы Семей губерниялық оқу бөлімінің меңгерушісі болып ауысады. Кейін Семейде шығып тұрған «Қазақ тілі» газетінің редакторы болып істейді. Оны мына архивтік құжаттар айғақтайды, 1922 жылдың 12 қаңтарында Орталық Атқару Комитеті Наркомпросқа мына мазмұндағы хат жолдайды: «Секретариат КирЦИК просит сообщить, где находится в настоящее время и какие исполняет обязанности член КЦИК – член коллегии КНКПрос тов. Аймауытов» [6].

Бұл хатқа Наркомпростың әкімшілік басқармасы 1922 жылы 24 қаңтарда жауап берген: «Административное управление Кирнаркомпроса в ответ на Ваше отношение 10 января 22 года и в дополнение своего отношения от 12 января сообщает, что тов. Аймауытов находится в Семипалатинск в должности ответственного редактора газеты «Казак тили» [7].

Ж. Аймауытов 1922–1924 жылдары Қарқаралы қаласында мектеп мұғалімі болып, кейінгі екі жылда Ташкентте шығатын «Ақ жол» газетінің редакциясында қызмет атқарған. 1926–1929 жылдары Шымкент педагогикалық техникумының директоры болады [8].

Мұхтар Әуезов та Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында партия, Кеңес жұмыстарына ат салысады. Ол алғашқыда Семей губерниялық ревкомының мүшесі болып, кейінірек Семей губерниялық Атқару Комитетінің төрағасы болады, 1921 жылы қазан айында Өткен Қазақстан Кеңестерінің II съезіне делегат болып қатынасады. Осы съезде М.Әуезов Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің мүшесі, оның саяси хатшысы әрі Президиум мүшесі болып сайланады. Сонымен бірге II Бүкілқазақстандық Кеңестер съезі оны Бүкілресейлік IX Кеңестердің съезіне делегат етіп сайланды. Оған мына архивтік құжат дәлел: «13 декабря 1921 г. Мандат №6415.

Киргизский Центральный Исполнительный Комитет съезда Советов удостоверяет, что тов. Ауэзов Мухтар 2-м Всекиргизским съездом Советов в заседании 10 октября 1921 года избран делегатом от Киргизской Советской Социалистической республики Российской Федерации на 9-й Всероссийский съезд Советов с правом решающего голоса. Председатель КЦИК (Джангильдин). Секретарь КЦИК (Алманов)» [9].

Алаш қозғалысының көсемдерінің бірі болған, XX ғасырдың басында қазақ халқының Азаттық жолындағы күресінің манифесіндей зор рөл атқарған. «Оян, қазақ!» жинағының авторы Міржақып Дулатов та басқа ұлт қайраткерлері сияқты Кеңес өкіметін амалсыз мойындап, халқы үшін қызмет етуге кіріседі. Ол Ташкент қаласында қазақ тілінде шыға бастаған «Ақ жол» газетінің редакторы

болды. Бұл газет 1920–1924 жылдар аралығында Түркістан компартиясының органы болған, ал 1925–1927 жылдары газет Шымкент қаласына көшіріліп, Сырдария губкомының органына айналған. М.Дулатов осы газетте жариялаған мақалаларында халықтар бірлігін қорғай отырып, «қазақ халқының ұлттық ерекшелігін, мәдениеті мен тілін» сақтау, қазақтарға «толық еркіндік, теңдік» беру, кеңес-партия органдарын «лайықсыз» адамдардан аластау және олардың орнына «шыншыл, адал адамдарды» тарту сияқты мәселелерді көтеріп отырды. Газет Кеңес өкіметінің саясатын халыққа түсіндірумен де айналысқан. Бірақ, негізінен «Ақ жол» газеті ұлттық мүддеге, оның мәдениетіне, тіліне, әдебиетіне байланысты мақалаларды жиі жариялап тұрды. Газеттің бұл бағыты РКП (б) Орталық Комитетіне ұнай қойған жоқ. Оның баспасөз бөлімі 1925 жылдың 7 сәуіріндегі Қазақ өлкелік партия комитетінің баспасөз бөліміне, Сырдария обкомына жазған хатында газетті былайша айыптайды: «Оның («Ақ жол» газетінің) бағыты, әсіресе соңғы айларда, мүлде төзуге болмайтындай болып кетті. ...партияның беделін түсіретін, жол беруге болмайтын және партияға қарсы пікірлер бас мақалаларда, фельетондарда және белдеу мақалаларда аз кездеспейді. Мұндай нәрселерге сөз жоқ жол беруге болмайды.

РК(б)П ОК-нің Баспасөз бөлімі Қырөлкекомының Баспасөз бөлімшесіне мына шараларды ұсынады:

1) Қырөлкекомының және сондай-ақ РК(б)П Қырөлкекомының жергілікті ұйымдық бюросы тарапынан «Ақ жол» газетіне партиялық басшылық күшейтілген;

2) «Ақ жол» газетінің редакторы орнынан алынып, ұстамды, даярлығы бар партияшылмен ауыстырылсын;

3) Редакция құрамы жаңартылсын және бірінші кезекте партияшыл әдеби қызметкерлермен толықтырылсын.

4) Партияда жоқ интеллигенция «Ақ жол» газеті редакциясында оларға партия тарапынан жетекшілік қамтамасыз етілген жағдайда ғана пайдаланылсын.

Қолданылған шаралар туралы РК(б)П ОК Баспасөз бөліміне мәлімделсін.

РК(б)П ОК Баспасөз бөлімінің меңгерушісі Н. Варейкис [10].

Осы құжаттың өзі-ақ «Ақ жол» газетінің басынан ұстанған бағытының коммунистік партияның идеологиялық, таптық қағидаларына қайшы болғандығын көрсетеді.

«Алаш» қозғалысының көшбастаушыларының бірі болған Халел Досмұхамедұлы да 20-шы жылдардан басынан бастап елдің мәдени өмірінің әр саласында бел шешіп өнімді қызмет етті. Түркістан АКСР-інің орталығы болған Ташкент қаласына қазақтың оқыған зиялылары Мұқамеджан Тынышпайұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Мұхтар Әуезұлы, Қошке Кемеңгерұлы т. б. жиналған еді.

Х. Досмұхамедұлының сан-қырлы қабілетінің бір саласы – ұстаздық, педагогикалық қызметі. Ол Ташкенттегі Қазақтың Жоғары педагогикалық институтында «Педология» курсы бойынша 1927 жылы доцент болып бекітіледі. Ал, 1928 жылы Алматыда Қазақ университетін ашу қарсаңында, оны

ұйымдастыру туралы комиссияның мүшесі болып тағайындалады, өзі де университетке қызметке ауыстырылып, ҚазМУ-дің әкімшілік-шаруашылық бөлімін басқару ісімен айналысады. Университеттің педагогика факультетінде педологиядан оқытушы, әрі педология кабинетін басқарады. Кейін осы университеттің проректоры болып тағайындалады.

Халел Досмұхамедұлының мәдени өмірде қосқан қомақты үлесінің бірі – оның баспа саласындағы, редакторлық қызметі. Ол Ташкентте «Сана» деген атпен тәлім-тәрбие журналын шығаруға араласады. Мұрат Мөңкеұлы, Шернияз шешен, «Қарасай-Қазы», «Қыз Жібек», «Кенесары – Наурызбай» сияқты кітаптарды өзі кейбіреуіне алғысөз жазып шығарады. Абай, Мағжан, Бернияз ақындардың шығармаларының баспадан жарық көруіне себепші болған. Баспагерлік қызметінің мақсатын ол «Кенесары-Наурызбай» кітабын шығарғанда: «Ел әдебиетінен алынған сөздерді қалай етіп шығару туралы қолдан келгенше үлгі көрсетіп, жол салу», – болды деп көрсетеді.

Осы жылдардың бір ерекшелігі – ол қазақ зиялыларын таптық идеологияның екі ұдай топқа бөлуі болды.

1925 жылы Қазақстанға басшылыққа келген Ф. Голощекиннің ұстанған «кіші қазан» бағдарламасы ұлт зиялыларына қарсы бағытталған еді. Ол зиялыларды қудалауға салу үшін оларға жалған «топ құрушылықты» таңып, оны саяси науқанға айналдырды. Оларға байтұрсыновшылдық, рыскұловшылдық, мендешевшілдік, сейфуллиншылдық, садуақасовшылдық, қожановшылдық деген сияқты ұлтшылдық айыптар тағылды [11].

Осы жылдардан бастап елде саяси жағдай «солға» бұрылыс жасай бастаған еді. Республикада діни мектептер, мешіттер, мен шіркеулерді жабу жөнінде кең көлемдегі науқан басталды.

Дінге байланысты саясат осы жылдары тап күресімен байланыстырыла бастады. Дінге қарсы саясаттың ұраны: «Дінге қарсы күрес социализм үшін күрес» болды. Дін иелеріне қарсы қуғын-сүргін басталды. Жаппай мектептер мен шіркеулерді жауып, оларды не біржолата қиратты, немесе көп жағдайда, клуб үйлеріне айналдырды.

Жалпы дінге байланысты саясатта 20-шы жылдардың аяғы мен 30-шы жылдардың басында белгілі өзгерістер байқалды. 20-шы жылдары коммунистік партия әр түрлі діни конфессиялардың өмір сүруіне, олардың қызметіне көп араласпай, тек бақылау жасап отырып, дінді саясаттан ажыратқан болатын. Ал, 20-шы жылдардың аяғында діни конфессияларға байланысты саясат өзгеріп, дін ендігі жерде қоғам өмірінің барлық саласынан ығыстырылып, таза әдет-ғұрыптық қана салада қалды. Қазақстандағы негізгі екі үлкен конфессия мұсылман мен христиан діні болғандықтан өкіметтің саясаты осы екеуіне қатысты болды. Христиан дініне байланысты саясат орталықтан жүргізілгендіктен, оған шет аймақ, орталық деп қарамай бірыңғай ұстанымдарға бағындырып, одақ көлемінде бұл дін жөнінде бір көзқарас, бір саясат болғаны белгілі.

Кеңес өкіметінің 20-30 жылдары «мәдени революцияны» жүзеге асыру барысында ерекше көңіл бөліп, әрқашан назарда ұстағаны цензура жүйесі болды.

Жаңа өкімет алғашқы күндерден бастап-ақ бұрынғы патшалы Ресей заманындағы цензураны жойып, өз мүддесіне сай келетін цензура жүйесін құруға кірісті. Алғашқы цензура мекемесі 1918 жылы Республиканың Революциялық әскери кеңесінің жанынан құрылған еді. Ал, арнаулы саяси цензура мекемесі «Әдебиет пен баспа істері жөніндегі Бас басқарма» (Главлит) 1922 жылы 6 маусымда құрылды. Бұл мекеменің жергілікті жерлерде де бөлімдері болды.

Сол жылдарда цензура идеялық жағынан зиянды деп есептелген кітаптарды кітапханалардан, кітап саудасынан алып тастау сияқты шараларды қолға ала бастады. Егер нақты мәліметтер келтірсек, 1923 ж. маусым айында 18 кітап атауы, осы жылдың мамыр айында 75 кітап атауы, шілде айында 21 кітап атауы қолданыстан алынып тасталған. Ал, 1923 жылдың тамыз айында 81 кітап атауы, барлығы 59645 дана кітап қолданыстан алынған [13].

20-шы жылдардың аяғында цензура жүйесі мәдениет саласына жаппай бақылау жасап, өкіметтің тек таптық идеология аясында адамдардың қызметі мен іс-әрекетін реттеп отыратын мемлекеттік аппаратына айналған. Бұл кездейсоқтық та емес еді. Тарихымызда орын алған 20-шы жылдардың аяғы мен 30-шы жылдардағы саяси репрессиялардың себептерін осы жылдары елде орнаған тоталитарлық жүйеден іздеуіміз керек. Жасалған қуғын-сүргін, репрессиялар бір ғана мақсатты көздегенін – партияның, оның көсемі И. Сталиннің шексіз билігін нығайту үшін жасалғанын қазіргі кезеңде анық біліп отырмыз,

Қазақстанда орын алған репрессия саясаты Ф. Голощекиннің «кіші қазан» халыққа қарсы бағдарламасымен тығыз байланысты. Ол өлкеге келгеннен бастап-ақ қазақ зиялыларының арасындағы «жікшілдікті» қоздырып, оларға саяси баға беріп, кейінгі қуғын-сүргінге, репрессияларға «дайындық» жасады.

20-шы жылдардың аяғында орталықта жүрген троцкийшілік-зиновьевтік оппозицияға және «оңшыл оппортунистерге» қарсы күрес республикада ұлт зиялыларына қарсы репрессияға ұласты. Бұл қуғын-сүргіннен ең алдымен ұлт мәдениеті үлкен зардап шекті. 1928 жылдың аяғында жалған айыптар тағылып «буржуазиялық ұлтшылдар» ретінде бұрынғы «Алаш» қозғалысының 44 кайраткері тұтқындалды. Олардың арасында А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, Х. Ғаббасов т.б. болды. Қазақ зиялыларының екінші тобы 1930 жылдың қыркүйек-қазан айларында тұтқындалған. 1931 жылдың шілдесіне дейін 32 адам ұлтшыл деген жаламен абақтыға қамалған. Олардың қатарында Мұхаметжан Тынышбаев, Халел Досмұхамедов, Әлімхан Ермеков, Жұқып Ақбаев, Мұстафа Бұралқиев, Жаһанша Досмұхамедов, Мұхтар Әуезов, Біләл Сүлеев, Қошқе Кеменгеров, Даниял Ыскаков және т.б. қоғам кайраткерлері, ғалымдар, ақын-жазушылар болды [14].

Осы жылдары зиялыларды саяси айыптау науқанынан репрессиялық аппараттың құрамдас бөлігі ретінде цензура да тыс қалмаған. М. Әуезов тұтқындалғанға дейін-ақ Казглавлит 1930 жылғы 5 қаңтарда оның «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты еңбегіне байланысты мынандай «үкім» шығарған: «Мұхтар Әуезовтың басылымының өн бойы жалған кеңестік, шын мәнінде, ұсақ

буржуазиялық үрдістерді бейнелейтін кеңес әдебиетінің теріс жақтарын көрсететін, пролетарлық әдебиетке қарсы көзқараспен біркемеленген. Комитет көрсетілген басылымды жарыққа шығармай және оны макулатураға (утильсырьё үшін) айналдыру арқылы жою қажет деп санайды». Ал, оның алдында М. Әуезовтың бұл еңбегі Ташкентте цензураның рұқсатымен көлемі 292 бет, тиражы 5000 дана болып шығып та үлгерген еді.

М.Әуезов 1932 жылы 20 сәуірдегі ОГПУ-дың үштігінің үкімімен 1930 жылы 8 қазаннан есептелгенде үш жыл бақылауда жүріп бас бостандығынан айырылу жазасымен сотталған [15].

Цензура Ж. Аймауытовтың 1926 жылы жарық көріп, драмалық шығармалар байқауында жүлде алған «Шернияз» пьесасын идеологиялық және саяси жағынан зиянды деп тауып, кеңес сахнасында қоюға жарамсыз деп, репертуардан алып тастауға шешім шығарған. Сонымен қатар, Ж. Аймауытовтың бұрын шыққан пьесалары мен шығармаларын мұқият тексерістен өткізуге нұсқау берілген.

Көп ұзамай-ақ М. Әуезовтың «Еңлік-Кебек» пьесасы «идеологиялық жағынан зиянды» шығарма ретінде цензураның жарлығымен театр репертуарынан алынып тасталған.

Ұлт зиялыларын Кеңес өкіметінің қуғын-сүргінге ұшыратуының мәдениет «Ұлтшылдықтан» басқа негізгі себептерінің бірі – мәдениет саласындағы белсенді қызметтері болатын. Шын мәнінде, 20-30-шы жылдарда ұлттық мәдениеттің барлық салаларда өз негіздерінен, тамырларынан ажырап қалмай, ұлттық болмысын сақтап қалу жолында жандарын пидә қылған да осы ұлт зиялылары еді. Жаңа қоғамның, оның таптық идеологиясының, цензурасының қыспағында жүріп-ақ әдебиет, ғылыми, білім, өнер салалары бойынша өшпес мұра қалдырып және оларды ұлттық негізде дамытуға үлес қосты.

Репрессия әкелген осындай зардаптар қазақ халқының рухани болмысына орасан зор кеселін тигізді, елдің, халықтың ұлт болып топтасу процесіне кері әсер етті. Қазақ халқының елім деп, халқым деп жанталаса қызмет еткен ұлт тоталитаризмнің қыспағы жағдайында ел болашағы, оның азаттығы жолында саналы өмірлерін сарп етті. Сондықтан да жазықсыз құрбан болған ұлтымыздың көшбасылары, олардың сан қырлы ел қамына бағытталған қызметі тарихымыздан әрқашан лайықты орынына ие болуы керек.

30-шы жылдардың басында КСРО өзінің тарихында дамудың XX ғасырдағы феномен «жаңа саяси жүйе» – «тоталитаризмге» өткені белгілі. Оның басты белгілері мыналар болатын:

- «1) экономиканы бір орталықтан басқару;
- 2) халықты «социализм құрылысына» немесе жауларға қарсы күреске жұмылдыратын көпшіліктен тұратын жалғыз партия;
- 3) бұқаралық ақпарат құралдарына мемлекет тарапынан монополия болуы;
- 4) әр адамның үстінен бақылау жасап отыратын құпия полиция;
- 5) көсемге бас ию;
- 6) болашақта жан-жақты жетілген қоғам құруға уәде берген, заңдылықтан да, жеке тұлғадан да жоғары тұрған жалғыз, ресми идеологияның болуы».

Қалыптасқан осындай саяси жүйе мәдениетке де тікелей әсер етіп, елдегі мәдени-идеологиялық өмірдің өзгеруіне әкеліп соқты. Осы жылдары қоғамның даму қарқынын жеделдету талабы мәдени революцияның міндеттеріне де, оған партиялық-мемлекеттік басшылық жасау жүйесіне де өзгерістер жасауға әкелді.

Осы жылдары мәдени революция идеяларының кейбір мәселелері бойынша толықтырулар мен қосымша түсініктер жасалып, олар мәдениеттегі жаңа құндылықтар мен ұстанымдарға айналдырыла бастады. «Мәдени революция» ұғымының өзі кеңестік қоғамтану ғылымындағы категориялық аппаратқа берік орнықты.

Қарастырылып отырған кезеңде «мәдени революция» түсінігі қарабайырланып, тек мәдени құрылыстың көкейкесті мәселелері саналған: сауатсыздықты жою, мектеп құрылысы, кадрлар даярлау т.б. сияқты істермен ғана шектелетін болды.

Партияның мәдени саясатындағы, кейін берік ұстанымдардың біріне айналған талабы кеңес мәдениетіндегі идеялық бағыт-бағдар болды. Партия мәдени құрылыс, мәселелерін қоғамда марксизм-ленинизм идеологиясын орнықтырумен тығыз байланыста қарастырды. Бұл мақсатқа жетудің басты шаралары марксизм-ленинизмді насихаттау, бұқараны саяси жағынан тәрбиелеу жұмысы, ғылым саласын методологиялық жағынан қайта құру, көркем шығармашылықта социалистік реализм әдісіне жан-жақты қолдау жасау, кеңестік халық ағарту жүйесін орнықтыру, тұрмысты қайта құру, жаңа мамандарды даярлау, бұқаралық аппарат идеологияның құралдарын жеделдете дамыту және олардың социалистік құрылыстағы, ұлттық-мәдени құрылысты дамытудағы, кеңес қоғамының рухани өмірін интернационализациялаудағы рөлін арттыру болып белгіленген. Сонымен бірге, басқа идеологиялық көзқарастан бас тартып, коммунистік басымдылығын орнатып, кеңес халқының моральдық-саяси бірлігін қамтамасыз ету міндеті тұрды. Осының бәрі, 30-шы жылдары мәдениеттегі берік ұстанымдарға айналып, сайып келгенде, кеңес халқының социалистік санасын қалыптастыруға қызмет етуге тиіс болды.

1920–1930 жылдары жүргізілген, «мәдени революция», түптеп келгенде, Қазақстанда іске асырылған кеңес өкіметінің «Кіші қазан» бағдарламасын саяси, идеологиялық жағынан қамтамасыз ету және жүзеге асырудың құралына айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

1. Ленин В.И. Шығ. толық жинағы, т. 41. 410-412 бб.
2. Сонда.
3. Богданов А. Наука об общественном сознании. Краткий курс идеологической науки в вопросах и ответах. Изд. 2 с. М., 192. с 229.
4. Базарбаев М., Аққұлұлы С. Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан // Әлихан Бөкейхан. Таңдамалы. Алматы: Қаз. Энциклопедия, 1995. 478 б. (27).
5. ҚР ОМА, 1023 қ., 1 т., 1 іс., 110-111 пп.; Алиби Джангельдин: Документы и материалы. Алма-Ата: Казгосиздат, 1961. 235 с. (64, 66, 121, 146).

6. Сонда, 3 п.
7. Сонда, 4 п.
8. Сағынбекұлы Р. Жүсіпбек (Өмірі мен қаламгерлік қызметі). Алматы: Санат, 1997. 224 б. (201).
9. Сонда, 13 п.
10. ҚР ПА. 139-қ. 1-т. 1064-іс. 116-п.
11. Қозыбаев М. Тұлғалар тұғыры. Алматы, 2009. 540 (507).
12. ҚР ОМА, 81-қ. 1-т. 728-іс. 12–14-п. 4-т. 728-іс. 132–136 п.
13. Досжанов Д. Абақты. Алматы: Қазақстан, 1992. 286 б. (7).
14. Әбжанов Х. Табалдырық. Шығармалар жинағы. 1- кітап. Алматы, 2023. 264 (51, 52).
15. Жұртбаев Т. Талқы. Алматы: Қазақстан, 1997. 368 б. (288).

References:

1. Lenin V.I. Šyğ. tolyq žinağy, t. 41. 410–412 bb.
2. Sonda.
3. Bogdanov A. Nauka ob obšestvennom soznanii. Kratkij kurs ideologičeskoj nauki v voprosah i otvetah. Izd. 2-e. M., 192. S. 229.
4. Bazarbaev M., Aqqūlūly S. Älihan Nūrmūhamedūly Bökejhan // Älihan Bökejhan. Tañdamaly. Almaty: Qaz. Ėnciklopediâ, 1995. 478 b. (27).
5. QR OMA, 1023 q., 1 t., 1 is., 110–111 pp.; Alibi Džangel'din: Dokumenty i materialy. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1961. 235 s. (64, 66, 121, 146).
6. Sonda, 3 p.
7. Sonda, 4 p.
8. Sağınbekūly R. Žüsipbek (Ömiri men qalamgerlik qyzmeti). Almaty: Sanat, 1997. 224 b. (201).
9. Sonda, 13 p.
10. QR PA, 139-q., 1-t., 1064-is., 116-p.
11. Qozybaev M. Tūlgalar tūğyry. Almaty, 2009. 540 b. (507).
12. QR OMA, 81-q., 1-t., 728-is., 12–14-p.; 4-t., 728-is., 132–136 p.
13. Dosžanov D. Abaqty. Almaty: Qazaqstan, 1992. 286 b. (7).
14. Äbžanov H. Tabaldyryq. Šyğarmalar žinağy. 1-kitap. Almaty, 2023. 264 b. (51–52).
15. Žürtbaev T. Talqy. Almaty: Qazaqstan, 1997. 368 b. (288).